Prof. Dr. Yusuf Ziya YÖRÜKÂN

Türklerin Müslüman Olmadan Evvel Benimsediği Dinler ve Şamanizmin Bu Dinler Üzerinde Görülen Tesirleri

Notlarla ve Eklerle Yayıma Hazırlayan:
Dr. Turhan Yörükân

ÖTÜKEN

İçindekiler

Açıklama ve Teşekkür 7
Mevzu 13

Türklerde İlk Din - Şamanlık 17
Türk Şamanlığının İptidaî Unsurları 17
Sihrîlikten Dinîliğe Tekâmül 26
Sihir ve Din 29
Şamanlık ve Totemcilik 33
"En Eski Din" Şamanlık 41

Şamanlık İzleri Taşıyan Çin ve Hint Dinleri 45
Çin Dinleri 45
Hint Dinleri 51
Hint Dinleri ve Şamanlık 53
İptidaî Devirlerde Hint'te Yaşanan Dinî Hayat 57

Şamanlıkla Münasebetleri Bakımından İran ve Suriye Dinleri 81
Mecûsîlik, Sâbiîlik, Dîn-i Hanîf 85
Mecûsîlik 90
Sâbiîlik 96
Sâbiî Putların Menşei 107

Tarihleri ve Sûret-i İntişarları ile Türklerde Diğer Dinler 119
Budîlik 120
Zerdüştîlik 126
Mecûsîlik 128
Manilik 131
Mûsevîlik ve Hristiyanlık 141

Türklerin Kabul Ettiği Diğer Dinlerde İtikat ve Âyin 145
Zerdüştîlik 145
Manilik 157
Müzdekîlik ve Hurremîlik 178
Merkunîlik ve Deysânîlik 194
Yahudilik ve Hristiyanlık 201

Türkleri Müslümanlığı Kabule Sevkeden Bazı Âmiller 213
EK 1 Türklerde Din Şuuru ve Müslümanlık Telâkkisi 215
EK 2 Ahlâkımızın Kökleri II 239
EK 3 Türklerin Zorlanmadan Kabullendikleri Toprak Tasarrufu Tarihine Bir Bakış 243
EK 4 Müslümanlığın Öğütleri 257
EK 5 İslâm İlm-i Hâli 261
Kaynakça 263
İndeks 267

Açıklama ve Teşekkür

Türkler tarih boyunca çeşitli dinlere girmiş çıkmış insanlardır. Çok büyük bir çoğunluğu Müslüman olmakla birlikte, hâlen Şamanizm'e inananları, Yahudi ve Hristiyan olanları, Uzak Doğu dinlerine mensup olanları bulunmaktadır. Ayrıca çeşitli dinlerin kalıntılarını, Müslüman olduktan sonra da tarikatlar, hattâ mezhepler içerisinde eriterek yaşatmaya devam etmişlerdir. Bir dine mensup olmak söz konusu olduğu zaman, Türk hakanları, çeşitli dinlere mensup din adamlarını huzurlarında tartıştırmışlar; akıllarına yattığı takdirde bu dinlerden birisini benimseyerek tebaası ile birlikte o dinin sâlikleri olmuşlardır. Bağlı bulundukları mezhep, çoğunlukla temelde akla dayalı bir din görüşü olan Maturidîliktir. Bu durum, Türklerin din konusunda son derece müsamahalı davranmalarına, Müslümanlığın *önemli ilkesi* gereği tek tanrılı dinlerin kitaplarına ve peygamberlerine samimi bir şekilde inanmalarına da yol açmıştır. İslâm dininin "Amentü"sü, semavî dinlerin kitaplarını ve peygamberlerini inkâr etmek için değil, zamanla bozulmuş olan dinî esasları yenilemek ve inancı sınırlandırmak için vaz edilmiş ve bu dinlerin kitaplarına ve peygamberlerine inanmayı Müslümanlığın şartlarından saymıştır. Pek çok temel tarikat ise, özellikle Mevlevîlik, çok büyük bir hoşgörü örneği sergileyerek "Ne olursan ol yine de gel" diyerek hoşgörü kapısını açık tutmuştur.

Ne var ki bir zaman gelmiş, din esaslarını akılla yorumlama unutulmuş; Türkiyeli Türkler arasında, köktendinci görüşler hâkim olmaya; bir zamanlar sol militanların yaptığı gibi, fanatik Müslümanlarca büyük şehirlerimizin bazı yerlerinde kurtarılmış bölge veya mahalleler oluşturulmaya başlamıştır. Bu tür görüşleri benimsemeyenler, bu mahalleleri terk etmişler, benimseyenler ise, başka yerlerden gelerek, birer kapalı cemaat yapısı oluşturmaya; kurtarılmış bölgelerde, başka din ve görüşlere hoşgörü ile bakmak şöyle dursun, bu cemaat hayatını benimsememiş, onlar gibi bir din görüşüne, hattâ hayat tarzına sahip olmayan Müslümanlara hor gözle bakmaya bile başlamışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu çeşitli dinlere, mezheplere ve tarikatlara mensup insanların bir arada yaşadığı bir imparatorluk hâlinde iken, bir arada ya-

şamak, bir kültürleşme(acculturation) sürecinin işlemesini de beraberinde getirmiştir. İnsanlar bu yolla birbirlerinin dinlerini tanımışlar; hattâ dinî bayramlarında birbirlerini kutlamışlardır. Ayrı ayrı mahallelerde otursalar bile bir köyü birlikte paylaşmışlar; şehirlerde havralarını, kiliselerini, camilerini yan yana inşa etmişlerdir. Hattâ Ankara'da Augustus Mabedi'nde ve Selçuk'taki Saint Jean Kilisesi'nde olduğu gibi, camilerini bu ibadet yerlerinin bitişiğine inşa etmişler, Pagan dinlerin ibadet yerlerine yan gözle bile bakmamışlarıdır. Ephesos'taki Meryem Ana Evi'ni, Hristiyanlarla birlikte Müslümanlar da ziyaret etmiş; oradaki dilek defterine Müslümanlar da isteklerini yazmışlardır. İstanbul'da Sümbül Efendi, Müslümanlar ile Hristiyanların da kutsal saydığı bir yerdir. Hristiyanlık döneminden kalmakta olan Ayazmalar da hâlen bazı Müslümanlar tarafından kutsal kabul edilen yerlerdendir. Osmanlılar, kiliseler başta olmak üzere, ibadet yerlerini yıkmamışlar, onları ya olduğu gibi bırakmışlar; yahut da "bu dinsizlerin ibadet ettiği yerde ibadet edilmez" demeyip, bu yapıları camilere çevirerek korumuşlardır. Bu anlayış, herhangi bir dinî cemaat, siyasî bir amaç gütmediği, dini siyasallaştırmadığı sürece, Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş toprakları üzerinde, hoşgörü ile karşılanmış; İspanya'dan kaçıp Osmanlı ülkesine gelmelerini sağlayan Osmanlı padişahı İkinci Bayezid zamanında yerleştirilen Yahudiler, herhangi bir baskı görmedikleri, hoşgörü ile karşılandıkları için kendiliğinden din değiştirip, "Dönme" olmuşlardır. Bunun içindir ki başka ülkelerde büyük baskı altında bulunan ve ayrımcılığa tâbi tutulan Yahudiler, büyük bir çoğunlukla Osmanlı topraklarında ve Çin'de din değiştirmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, siyasî bir amaç gütmeyen dinî akımlara ve teşkilâtlanmalara hoşgörü ile bakılmıştır. Farklı görüşleri temsil ettikleri için 19. Yüzyılın ikinci yarısından hattâ daha öncesinden bu yana, Batılı güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu karıştırmaya başlamasından önce, bu topraklarda, Hristiyanlık ve Yahudilik açısından önemli bir dinî-siyasî ayrımcılık yapılmamış; Yahudi ve Hristiyan Teb'a, halk indinde ve devlet teşkilâtı içerisinde "Osmanlı" olarak önemli görevler üstlenmişlerdir. Cumhuriyetin ilk yıllarında, Atatürk döneminde de bu böyle olmuştur. Ne var ki 1950'lerden sonra girdiğimiz çok partili hayat, oy avcılığı sebebiyle, özellikle de Atatürk döneminde yasaklanmış olan tekke ve zaviyelerle birlikte tarikatçılığın yeniden canlanma-

sı, bu yolla siyasî bir çıkar sağlamanın önünü açmıştır. İnsanlarımız birbirlerine yan gözle bakmaya başlamış; lâik-dindar(dinsiz) ve radikal(gerçek) dindar ayrımı yapılmaya; giyime-kuşama, saç-sakal tıraşına varıncaya kadar birtakım dinî semboller, dindarlığın bir işareti olarak kabul edilir hâle gelmiştir. Namaz kılmayanlara, oruç tutmayanlara, hacca gitmeyenlere veya dinî tâbir ve sözleri kullanmayanlara dil uzatanlar olduğu gibi; bu tutumdan etkilenenler de, bir savunma mekanizması geliştirerek, samimi ve samimi olmayan ayrımı yapmadan dindar insanlara hor gözle bakar olmuştur.

Tepkiler etkileri güçlendirmiş, bugün Türkiye'de hudutları iyice belirginleşmiş bir tür fanatiklik ve ayrımcılık yaygınlaşmaya başlamıştır. Sivas'ta Alevîlik dolayısıyla, Trabzon ve Malatya'ya da Hristiyanlık dolayısıyla meydana gelmiş olan öldürme olayları, geldiğimiz noktanın ne kadar utanç verici olduğunu, tarihî süreç içerisinde derece derece geriye gittiğimizi gözler önüne sermiştir. "Biz böyle değildik. Bize ne oldu" diyenlerin, hattâ hayıflananların sayısı artmıştır. Özellikle son on beş yıl içerisinde, göle atılan maya tutmuş; tolerans fikrini geliştireceğimiz veya ruhlara sindireceğimiz yerde, lâik-anti lâik düşmanlığı üzerinden siyaset yapılmaya başlamış; Müslümanlığın esaslarını bilmeyen, *Amentü*'nün mânâsını kavrayamamış olan bazı insanlar, aslında dine aykırı daraltıcı bir tutumu benimser hâle gelmiştir.

Prof. Dr. Yusuf Ziya Yörükân'ın dediği gibi din, ulvî ve insanî meselelere çözüm getiren bir müessesedir. Önemsiz bir unsur olarak, kimin ne şekilde giyineceği gibi bir konuyu, dinin esasına taallûk eden bir konu olarak görmez; giyim-kuşam ve örtünme meselesini toplumun içinde yaşadığı iklimin ve benimsenen kültürel atmosferin, hayat tarzının ve örflerin tayin ettiği bir husus olarak görür. Bu konuyu siyasî çekişmenin ana meselesi hâline getirmeyi uygun bir davranış olarak görmez. Çünkü Müslümanlık "geniş bir yol" koymuştur insanlığın önüne; Hazret-i Muhammed de "*Dinde güçlük yoktur*" demiştir. Dinin iman, ibadet ve topluma çeki-düzen vermek üzere vaz ettiği hikmet ve maslahatı bir tarafa bırakıp, ehil olmayan insanların dine sonradan kattıkları yalan-yanlış unsurları esas alan, doğruyu bulmada bize *rehberlik edecek aklı* işletmeden, ilme ve irfana yer vermeden yapılacak bir ibadet, bugün Orta-Doğu'da ve diğer bâzı İslâm ülkelerinde yaşanmakta olan açmaza davetiye çıkarmak anlamına gelmektedir. Türklerin benimsediği Maturidîlik, akla

dayalı bir birlikteliği öngörür. Yusuf Ziya Bey, yayımlamış olduğu eserlerinde, sürekli bir şekilde Hazret-i Muhammed döneminde yaşanmış olan saf dinî hayata sık sık göndermeler yapmış; dine dindenmiş gibi sonradan sokulmaya çalışılan unsurlarla amansız bir mücadeleye girişmiştir.

Yusuf Ziya Bey'in elinizde bulunan bu kitabı, Türklerin din anlayışının geniş ve kapsayıcı olduğunu, bugünlerde yapılmak istenen aykırı telkinlere rağmen göstermeye çalışmaktadır. Maturidîliğin ve Türk Müslümanlığı denen bir dinî görüşün savunucusu olmuş; felsefî tarikatçılık ile eyleme dönük tarikatçılık arasında bir ayrım yapmış, fikir veya felsefî ağırlıklı bir tarikatçılığı veya tasavvufu hoşgörü ile karşılamıştır. Dinin temel ilkelerini bozmaya yönelik olmadığı takdirde, felsefî yaklaşımları, süregelen Türk geleneğinde olduğu gibi müsamaha ile karşılamıştır.

Prof. Dr. Yusuf Ziya Yörükân, Sahn Kısm-ı Âlîsi'nde akademik kariyerine terbiye, sosyoloji ve felsefe dersleri vermekle başlamıştır. Din konusuna bir sosyolog olarak da bakmasını bilmiş bir kişidir. Hem diğer kitaplarında hem de bu kitabında, onun bu sosyolojik yaklaşımının yanında, bir din psikolojisi, sosyolojisi ve felsefesi de yapmakta olduğunu göreceksiniz. Dârülfünun İlâhiyat Fakültesi'nde Hâl-i Hazırda İslâm Mezhepleri konusunu, Akvam-ı İslâmiyye Etnografyası konusunda yaptığı çalışmalarla birlikte yürütmüştür. *Ebû Dülef Seyahatnamesi*'nin yanında, Ya'kubî, İbn-i Rusteh, İbn-i Fakih el-Hemedânî, Kudâme b. Ca'fer, İstahrî, İbn-i Havkal isimli coğrafyacılardan yaptığı çevirilerle Türklerin yaşadığı bölgelerde cereyan eden sosyal hayatı tanıtmaya çalışmıştır. Eski Türklerin dinî hayatını ise yazdığı yazılarla, özellikle de *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri* ana başlığı altında kaleme aldığı *Şamanizm* ve elinizde bulunan bu kitabında inceleme konusu yapmıştır. Orta Asya Türk boyları ile bugün Anadolu'da yaşayan uzantıları arasındaki ilişkiyi ortaya çıkaracak çalışmalar gerçekleştirmiş; Türkmen ve Yörüklerin, eski Türk sosyal ve dinî geleneğinden ne derece etkilenmiş olduklarını açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır. *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar* adlı kitabında yer almakta olan yazıları ile, elinizdeki kitabını önceleyen *Şamanizm* adlı kitabı, yoğun bir şekilde eski Türk kültürünün bugün yaşamakta olan tezahürlerinin çok somut örneklerini vermektedir. Prof. Hilmi Ziya Ülken'in belirlemesiyle, yaptığı bu araş-

tırmalarla, bir kültürel antropoloji araştırması yapmıştır. Prof. Yörükân bu tarihî incelemeleri yaparken, Caetano için yaptığı kapsamlı kritikte görüldüğü şekilde, Avrupalı yazarların genellikle Müslümanlık hakkında ileri sürdükleri görüşleri düzeltmeye çalışmış; özellikle de, Türk sosyo-kültürel yapısı, fikrî hayatı ve din anlayışı hakkında Ziya Gökalp'in yaptığı genellemelerin, Fuad Köprülü'nün ileri sürdüğü temelsiz iddiaların, Barthold'un yaptığı yanlış çevirilere dayanarak vardığı sonuçlar ile diğer bazı kimselerin dile getirdiği iddiaları doğrulamaya çalışmıştır. Kitaplarının indekslerine girilmek suretiyle bu iddialara ve Yusuf Ziya Bey'in yaptığı uyarılara kolayca ulaşmak mümkündür.

Müslümanlığın dışında diğer bazı dinlerin sâlikleri olmayı sürdürmüş bulunmalarına rağmen Türkler, çok büyük bir çoğunlukla Müslümanlığı benimsemiş olan bir halktır. Yusuf Ziya Bey'in kanaatine göre, Müslümanlık onların "seciyesine", yaşadıkları sosyo-kültürel hayata uygun düştüğü ve akla dayandığı için benimsenmiştir. Bu sebepledir ki, bu kitabın sonuna, Yusuf Ziya Bey'in diğer yazılarından alıntılar yaparak, Türklerin Müslümanlığı niçin benimsemiş olduklarını açıklayıcı birtakım *ekler*koymayı kitabın genel yönelmesini tanıtmak bakımından faydalı bulduk. Belirtmek gerekir ki, kitabın düzenlenmesinden ve mümkün olduğu ölçüde hatadan sâlim bir şekilde kamuya sunulmasından Turhan Yörükân olarak benim sorumlu bulunduğumu bu vesileyle belirtmeyi gerekli bulmaktayım.

*

Yusuf Ziya Bey'in bu kitabı, Atatürk'ün isteği üzerine hazırlanmış olan *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri* ve *Müslümanlıktan Sonra Türk Mezhepleri* (1932) adlı iki ciltlik eserinin birinci cildinin ikinci kısmını oluşturmaktadır. Ne yazık ki kitapların el yazısı nüshaları Atatürk'e verilmiş olduğu için zamanla kaybolmuş bulunmaktadır. Yeni yazılara henüz geçildiği bir dönemde, çok büyük yazım hataları yapılarak çoğaltılmış olan *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri* adlı kitabının bir Türk dini olan Şamanizm kısmını daha önce yayımlamış bulunduğumuz için bu defa aynı kitabın ikinci kısmını oluşturan ve Türklerin Müslüman olmadan önce benimsedikleri diğer dinleri ve bu dinlere sokulmuş olan Şamanistik unsurları inceleme konusu yapmış olan kısmını kamunun dikkatine sunmuş bulunuyoruz.

Özellikle dinî liderlerin, dinlerin ve bu dinlerin çeşitli adlarla anılan yan kollarında ve faydalanılan Arapça kaynakların yazılışlarında yapılmış olan okuma hataları özenle düzeltilmeye çalışılmıştır. Bu konuda elinin altında Türk Tarih Kurumu kitaplığı gibi kolay erişebileceği bir kaynak bulunan Sayın Yusuf Turan Günaydın emeğini esirgememiş; kitabın olabildiğince hatasız bir şekilde basılmasına yardımcı olmuştur. Yusuf Ziya Bey'in el yazılarını okumakta fazla güçlük çekmemiş olan Yusuf Turan Bey, arşivimizde bulunan ve 1932 yılında yazıldığını tahmin ettiğimiz ve bugüne kadar hiçbir yerde yayımlanmamış bulunan giriş mahiyetindeki " *Türklerde İlk Din - Şamanizm*" adlı bölümü (ss. 17-43) yeni yazılara çevirmiştir. Yusuf Turan Bey'e, Yusuf Ziya Bey'in kaynak olarak kullandığı bazı önemli kitapların bibliyografya olarak kitabın sonuna konulmasında ve indeks maddelerinin tespitinde sarf ettiği emekler için ayrıca teşekkürü bir borç biliyorum. Kitabın bilgisayar metni hâline getirildikten sonra yazım hatalarının düzeltilmesinde bana Yusuf Turan Bey gibi, Ötüken Neşriyat'ın Ankara temsilcisi Sayın Levent Ak'ın çok büyük yardımları olmuştur. Sadece metni okuyarak yazım hatalarını belirtmekle kalmamış; en azından köşeli parantezler kullanarak bazı açıklamalarda bulunmamı ve kitabın bu yolla daha kolay okunup anlaşılmasını sağlamakta da uyarıcı olmuştur. Burada Ötüken Neşriyat'ın kıymetli yöneticilerine ve çalışanlarına da, Yusuf Ziya Bey'e ve bana gösterdikleri ilgi ve güvenden dolayı şükran duygumu ifade etmeyi görev bilmekteyim. Yardımcı olanların tümüne babam Yusuf Ziya Yörükân ve kendi adıma teşekkürlerimi sunarım.

Kitapta, pek çok Osmanlıca kelime ve ibareyi bugün kullandığımız dile çevirmek amacıyla köşeli parantezler içerisinde yaptığım açıklamalarla, yıldız (*) işareti koymak suretiyle düştüğüm not ve ekler, ben Turhan Yörükân'a, numaralı notlar ise Yusuf Ziya Bey'e ait bulunmaktadır. Hatalarım olduysa, şimdiden özrümün kabulünü rica ederim.

Turhan Yörükân

Mevzu

Türklerin eski çağlara ait medenî hayatları son zamanların ilmî araştırmalarıyla birçok cephelerden hayli aydınlatılmış olduğu hâlde dinî hayatları gerekli olduğu kadar işlenmemiştir.

Bu alanda yapılan gayretler, bazı münferit vak'alar üzerinde durmak ve bir kısım Türk boylarında vukûa gelen dinî tahavvüller ile Anadolu Türkündeki mezhebî cereyanları araştırmaktan ibaret kalmıştır.

Bir aralık Ziya Gökalp Türkün dinî hayatını diğer içtimaî müesseseler hakkındaki telâkkîsine uygun ve onlarla beraber bir bütün içinde araştırmak teşebbüsünde bulunmuş ise de Türkün dinî bünyesinde görülen vak'aların ve bu bapta malzemenin ruh ve tabiatını temel tutacak yerde (mensup olduğu içtimaiyat mektebinin prensiplerine sadakat gayretiyle ölü bir fikir ve kanaatten hareket ederek) vak'aları müşâbihlerine ircâ etmiş ve müşahedeyi aşan tahminlerle, daha ziyadesi indî olan bir sistem vücuda getirmiştir.[1] Bu gayretlerin mahdut ve kısır olması, Türk dininin iptidâî tavırlarını ve müteâkip çağlarda her boyda daha önce de onun takip ettiği tekâmül safhalarını bütünüyle tebârüz ettirmenin güçlüklerinden ileri gelmektedir.

Bugün için yapılacak olan şey, Türklere has dinî tefekkür ve amel tarzlarını toplamak ve bunların mümkün olan sırasıyla daha basitlerine irca edilemeyecek olanlarını, daha mütekâmil bir devrin mahsulü olduğu

1 Bkz. Ziya Gökalp, "Türk İli – Eski Türklerde Din", *Dârü'l-Fünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, sene: 1332 [1917], Sayı: 5, s. 457-474. Bu yazıda "Oğuz" = "Öküz"dür. "Tekeli", "Karakeçili" adları birer "totem"dir. Hâlbuki bu adlar muhakkak Oğuzların Anadolu'ya gelmesinden sonra oymakların aldıkları adlardır (*Türk Medeniyeti Tarihi, Birinci Kısım: İslâmiyetten Evvel Türk Medeniyeti*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1341, s. 42). Oğuz, "Ok Eri" demektir. Ve ona göre Şamanizm bilâhare sihrîliğe geçmiştir (s. 29).

anlaşılan mürekkep ve mufassal olanlarından ayırmak ve en iptidaî devirlerden itibaren Türkün dinî safhalarını ve bu safhalar arasındaki istihâle devirlerini ve bölüm noktalarını aramak ve sonra dinî duygunun inkişâf yolunu takip ederek Türkün devir devir yaşadığı dinî hayatı, tekâmülleri ve daha ilerlemiş ve millîleşmiş olan şekilleri ile göstermeye çalışmaktır.

Burada bu geniş mevzûun diğer bazı tahditlere daha tâbi tutulmak zaruretinde olduğunu da itiraf etmek lâzımdır.

Zira Türkler daha tarihten önceki çağlarda Orta Asya'da yüksek bir kültür vücuda getirmişler ve orada çoğalmışlar, sonra iklim şartlarının değişmesi ve diğer bazı zaruretlerin husule gelmesi yüzünden, büyük büyük kafileler hâlinde, zaman zaman büyük göçlerle sağa sola akarak yeni yeni iller açmış ve gittikleri yerlere dillerini, dinlerini, san'atlarını beraberce götürmüşlerdir.

Bu çağların ve bunu takip eden devirlerin husule getirdiği tekâmül silsilesi içinde ayrı ayrı cemiyetler, medeniyetler, devletler kurmuş olan bu Türk kafileleri başlangıçta muhtelif muhitlerde müşterek dillerini, müşterek kültür ve dinlerini kendilerine has seciyeleriyle korudukları ve ırsî vasıflarını yitirmedikleri hâlde, uzun devirlerin istihâleleri içinde iklim zaruretlerine uymak ve muhite intibak mecburiyeti onları dinî ve medenî inkişaflarında bir hayli değişikliklere maruz bırakmıştır. Öyle ki her kitlenin kültür yolunda aldığı yeni istikamet, yeni bir medeniyet diye yükseldi ve her boyun dil ve din yönünden gösterdiği yeni inkişaf, yeni bir dil ve yeni bir din sayılabilecek mahiyet kazandı.

Tisinler, Hazarlar ve daha ileri gideyim Sümerler, anayurttan ayrılıp başlı başına koca koca devletler kuran Türk ulusları, tarih karşısında vücuda getirdikleri yüksek medeniyetleri, dilleri ve dinleri ile bu sûretle telâkkî edildiler.

Bu kadar dal budak salmış ve bu kadar genişlemiş olan Türk yurdunun, zamanları ve mekânlarıyla bu kadar ayrılmış olan uluslarını bir dinî birlik ve aynı vasıfları hâiz bir sürek içinde mütalâa etmenin vâkıaya aykırı düşeceği şüphesizdir.

Bunun için "Türklerde din" mevzûu araştırılırken bu büyük ulusların kendi muhitlerine ve gidişlerine has inkişaf yolunda kazandıkları dinî hususiyetlerin gösterilmesi, onların medenî tarihleri çerçevesine bırakılarak

burada mümkün olduğu kadar ve umumiyetle *anayurtta bulundukları çağlarda yaşadıkları dinî sistemlerin* araştırılmasına tahsis edilecektir.

Bu sûretle, Türklerin en eski çağlardan beri haricî tesirlerden tamamiyle âzâde olarak yaşadıkları dinî hayatın daha arık bir çığır içinde incelenmesi ve dinî tekâmül merhalelerinin nasıl olur ise öyle görülmesi temin edilebileceği gibi, tarihin "Göçler Devri" diye andığı Orta Zamanın sonlarına kadar harekette bulunan Türk göçleri çevresinde –bu göçmenlerin gerek Çin, Hind ve İran ve gerek Hristiyanlık, Yahudîlik ve Müslümanlık âlemleriyle temasa geçmiş olmaları dolayısıyla– tarih sahifelerine geçmiş olan edebî ve tarihî anane ve vesikalardan ve bu devirdeki Türk İli gezgincilerinin tesbit ettikleri müşahedelerden ve hattâ son göçlerin bugünkü torunlarında son zamana kadar bozulmadan yaşamakta bulunmuş olan izlerinden ve nihayet anayurdun o taraflarında ve bucaklarında bugüne kadar kalmış bulunan neslin koruyup devam ettirdiği eski âdetlerden, eski inan ve âyinlerden, elimizdeki vak'aların delâlet haddi ile mevzûun şümûlü arasındaki nisbetin muvazenesini sarsmaksızın istifade etmemiz kabil olacak ve bu yönden vak'alar mevzûun tazammununu ve mevzû vak'aların şümûlünü muhît olarak Türk dinî sisteminin istinatlarının bir dereceye kadar daha sağlam ve daha toplu bir bütün içinde mütalâası temin edilmiş olacaktır.

Türklerde İlk Din - Şamanlık

En eski çağlardan beri muhtelif kıt'alara yayılmış olan medeniyet silsilesinin menşelerinde, Orta Asya'da beliren Türk medeniyetini görmek meselesi ilim yolunda ne kadar vüsûk [güvenilirlik] ve kıymet kazanmış ise, aynı nisbette bir vüsûk ve kıymet ile diyebiliriz ki Eski Dünya'nın, tarihin başladığı çağdan beri tanınmış olan ülkelerinde görülen dinler silsilesinin ve dinî tekâmül zincirinin ilk halkasını, Türklerin iptidâî oba hayatıyla beraber başlayan ve giderek Şamanlık adıyla anılan ilk sihrî tavırlarında görmek mümkündür.

Türk Şamanlığının İptidaî Unsurları

Türklerde en iptidâî bir devirde yaşanmış bulunan sihrî tavırların umumî hatlarını çizmenin çok müşkül olduğunu ilk söz olarak itiraf etmek gerektir. Şu kadar ki Türklerle Müslümanlığın teması tarihinin hâtıralarını saklayan, ezelde ilk Türk âdetlerine, inanlarına ve ananelerine ait serpilmiş kalmış olan kayıtlar ve o tarihlerde Türk İli gezginlerinin verdikleri malûmat ve bunlardan daha mühim olarak Türk efsane ve masallarından çıkarılabilecek mânâlar ve bugüne kadar o taraflarda yaşamakta bulunan Türk oymaklarında ve obalarında müşahede edilebilen sihrî tavırlar ve eski âdetler ve nihayet Orta Asya'da ve daha ilerlerde bugün yaşamakta bulunan Türk toplulukları arasında devam eden Şamanlık âyin ve akîdeleri, bize bu mühim mevzû üzerinde rehberlik edebilecektir.

Tarihten önceki devre ait mesleklerin biriktirdiği mirastan ve her türlü teessürden evvelki saf şeklinde bir müessesenin basit tavırlarını araştırmak için tarihî devirler içindeki vesikalara dayanmanın kâfî olamayaca-

ğı şüphesizdir. Keza bizimle çağdaş olan topluluklar içinde yapılan müşahedeler ve toplanan etnografik bilgiler eski çağlardaki toplulukların zihnî şirklerini bize doğru olarak veremez. Zira yazılı vesikalar ancak yazıldığı ve ait olduğu devrin rûhî hâletlerini gösterebilir. Bugün yaşamakta olan bir dereceye kadar eski iptidâîliğin devamı farz edilen topluluklar da binlerce yılların tesir ve teessürlerini tevârüs etmişlerdir. Hattâ bu teessürler bazen kısa bir zamanın mahsûlü olduğu hâlde yine unutulmuş bulunuyor.

Şihâbüddîn-i Mercânî (vefatı: 1833) İtil ve Kazan civarında tetkikatta bulunduğu Fin, Çermiş ve Çuvaş köylülerinin dinî âdetlerinin Müslümanlığa benzediğini kaydeder. Bundan, bir zamanlar bu kavimlerin Müslümanlığa girmiş iken bilâhare eski dinlerine rücû etmiş olduklarını çıkarıyor.[1]

Bununla beraber elde bulunan bilgilerin tahlil edilmek sûretiyle en basit şekline ircâı ve iptidâî insanın kendi âleminde hayret ve dehşet verici manzaralardan hâsıl ilk tahassüslerinin ve rûhî hâletlerinin mukayese sûretiyle tetkiki bize rehberlik eden diğer unsurlarla beraber bu sihrî tavırların ilk şekli hakkında oldukça kâfî bir fikir vermede hizmet edebilir.

Şu hâlde mevzûmuzun araştırılmasında ilerlemek için, en eski çağlardaki başlangıç özelliklerinin neler olduğunu araştırmamız icap etmektedir.

Önce sihrî veya dinî bir müessese mevzuubahis etmek için hiç olmazsa en basit hâlinde bir obanın varlığını, bu obanın teşekkülünü temin için de obalılar üzerinde nüfûzu olan bir atanın bulunduğunu kabul etmek lâzımdır. Zira Türkün başlangıç çağlarında ma'şerî izdivacın tasavvur edilmesine, Totemciliğin tenkidi bahsinde görüleceği üzere,[2] Türk ananeleri ve âdetleri mânidir.

Oba ocağında ata, yaradılışın tabiî sevkiyle etrafındakiler üzerinde korku ile karışık incizâb [çekim, cezbetme] uyandıran nüfûz sahibi bir kimsedir. Analar, atanın bu nüfûzunu aynı sûretle bu korku ve incizâb tesiri altında yeni nesillere telkin eder ve atanın mütehammil gazabından

1 *Müstefâdü'l-Ahbâr fî Ahvâli Kazan ve Bulgar*, Kazan tab'ı, 1353, Birinci Kısım, s. 26.

2 Yusuf Ziya Bey, bu noktada, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri* adlı kitabının *Şamanizm* adı altında yayımladığımız (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 5. baskı, 2014) ilk kısmına gönderme yapmaktadır.

korumak için küçüklere ve gençlere çekinilmesi veya bilinmesi lâzım gelen şeylerde rehberlik ederler.

"Baca" uruğunda atalara taabbüd edildiğine dair Ebû Dülef'in ve Hazarlarda hakanın görülmez, yanaşılmaz ve gittiği yerlerde ululanan bir kudret sahibi bulunduğuna, kadınların da hakanlar yanındaki muhterem mevkilerine dair verdiği bilgiler, ataların daha eski çağlardaki korku ve sevgi ile karışık nüfûzlarının bilâhare aldığı tavırlardır. Ata ile ananın bu mevkileri bize pek eski çağlarda birtakım yasakların, yarlığların [buyrukların] ruhlarda yer tutmaya başladığını ve atanın korku ve dehşet salan ululuğunun, ananın da himaye ve muhabbet uyandıran şefkatinin kök saldığını izah etmektedir. Gün Ata, Gök Ata gibi varlıkların korku ve dehşet veren ata adıyla anılması ve daha sonraları tazim edilmeleri; Umay, Ayzıt analarının bilâhare şefkat dolu himayekâr varlıklarının tanrılaştırılan timsalleri başlangıcını bu duygulardan almıştır. Orhun Abideleri'nde Göl Tigin, "Umay tek anam" dediği zaman bu duyguyu ifade etmiştir. Bozkurda "ata" da denilmesi ona bu korku ve dehşeti izafe etmenin bir ifadesi olmak gerektir.

Zira ata korkusu, insanoğlunun yalın, sade dimağında tehlikeli hayvanlara karşı olan korku ile pek kolay karışır. Denize "Öte ana" denilmesi de bu sebepten ileri gelmiş olmalıdır. Ata korkusu, atanın oturduğu yere ve kullandığı şeylere de geçer. Atanın ocak başındaki yerine herkes oturamaz. Onun değneğine dikilemez, yeni gelen gelin, ata ile yemek yiyemez.

Ata, öldükten sonra da hâtırası anılan, kendisinden korkulan bir varlıktır. Sağlığında onun gönüllere saldığı korkunun izleri ölüm hakkında tam bir şuuru olmayan insanlar için gittikçe muattal bir hâl alır. Yaşarken o tehlikelere karşı hâmî, düşkünlüklere karşı kahir olan ata şimdi bu kudretlerini daha esrarlı bir sûrette kullanabilir.

Sevilen ve korkulan şeylerin zevâline insanlar kolay kolay inanmazlar. Bâhusûs ki ölüm dehşetli ve mahiyeti belli olmayan bir şeydir.

Hattâ onlar canlı ve cansız şeyler arasında zannettikleri kadar fark göremezler. Ve daha doğrusu her şeyi kendileri gibi canlı farz ederler. Ölüyü toprak altına gömerlerken yanına yiyecek şeyler ve hizmet edecek kimseler koyarlar. Sonra ölünün ümit edilmedik bir zamanda obaya gelerek birtakım işler yaptığını zannederler. Bu inanışların birincisi toplama, bütünleştirme fikridir ve ihtimal, erenlere inanmanın menşei budur.

Obaya gelen bir felâket ya ataya karşı irtikap edilmiş bir kusurdur veya ölen bir atanın (yatırın) hortlak olmasından ileri gelir.

Bir yatır, hem erenlerden (hâmî atalardan), hem hortlaklardan olabilir. Öyle bir düşünce yalınıkların [insanoğlunun] mantığı için aykırı değildir. Onlarda fikirler karmakarışık ve çok zaman birbirinin zıddı olabilir. Bu sebeple bir yatırı bazı ahvâlde memnun etmek için ona rakı, et, at adanır. Bazı ahvâlde de onunla mücadele etmek, onu mağlup etmek için bir şeyler hazırlanırdı. Adakların, bağışın ve yılkının (yani hayvan kurbanının) ve sırrın (büyünün) menşelerini burada aramak icap eder.

Birtakım tevehhümlerden doğan hâdiseler aynı neviden birtakım tevehhümlerle giderilebilir. Bir ölünün üç gün sonra hortlak olup obayı basacağına inanılırsa, o ânda obada hastalananların veya baygınlıklar geçirenlerin bulunacağı tabiîdir. Fakat dumanın ölüyü obadan kaçıracağına inanılırsa tütsü ile hastanın iyileşeceği de tabiî olur.

Mahmûd-ı Kâşgarî bu gibi hastaların muâlecesini [ilâçla tedavisini] anlatır: Çocuk çarpıldığı veya bir kimseye göz değdiği zaman yüzüne karşı duman ve tütsü yapılır ve "isrin, isrin" denir.[3] Kezâ herhangi bir hastanın yüzüne "Kuruç kuruç diyerek soğuk su vurulur ve sonra üzerlik otu [nazarı önlediğine inanılan bir bitki] ve odun ile duman yapılır."[4]

Yalınık [insan] için korku yalnız ata korkusundan ibaret değildi. O, sebebini anlamadığı acayip şeylerin mevhum [var sanılan] birtakım kuvvetler tarafından yapıldığını zannederdi. Bir fırtına veya gök gürlemesi, bir çığ veya bir kaya yuvarlanması, geçenlere zarar veren tutuğlu yer [büyülü yer][5] ve geceleyin işitilen "tiki" = fısıltı[6], esrarlı işler yapan gizli kuvvetlerin eseri olabilirdi.

Türk inanıyordu ki bir obanın ölmüşlerinin ruhları senede bir gece toplanırlar ve hayatta bulundukları yere gelirler ve oranın halkını ziyaret ederler. Bu "tiki"ye rast gelen derhâl ölürdü.

Bütün bunları kendine zararsız bir hâle getirmek ve obanın lehine çevirmek için onlara hâkim olmak, onlar üzerinde bir dereceye kadar ta-

3 *Dîvânü Lügati't-Türk*, Cilt 1, İstanbul 1335, s. 92.
4 *Dîvânü Lügat*, Cilt 2, s. 122.
5 *Dîvânü Lügat*, Cilt 1, s. 410.
6 *Dîvânü Lügat*, Cilt 2, s. 175.

sarruf etmek için tütsü, erfiş (arvış), yılkı gibi[7] hareketlere başvurulurdu ki, işte sihir ve sihirbaz fikirlerinin çıkışı bu zümreden başlar.

O, ihtimal ki henüz "cıfı" ve peri gibi hayalî varlıkları tahrir sûretiyle kuracak bir zihniyete varmış ve dünyayı "cânn" kavmiyle [cinlerle] doldurarak bütün tasarrufâtını yaptırmış değildi. Fakat hissine çarpan şeylerin bir kısmında fena kuvvetler bulunduğunu bizzat sınıyor ve bunları düşünde görüyordu.

Sâir varlıkları nasıl düşündüklerini ve bunların nelerden ibaret olduğunu biraz önce görmüştük. Fakat bazen bir hastalık bir kişiden diğerine geçiyor ve seyahat ediyordu. Bu gezginç nesne Îsâ'nın Mecdelli Meryem'den günde yedi tanesini çıkardığı cin[8] gibi mücerred değil, tütsü ile ininden çıkarılan tilki gibi maddî ve her hâlde adından anlaşıldığı üzere "yel" nevinden bir şeydi. Bunun için bir nesne üfürülür, tütsülenir, yelvilenir [büyülenir], aldatılır ve nihayet öldürülürdü. Tabiatiyle her adam bunları yapamazdı. Bu işle devamlı olarak uğraşacak bir kimse lâzımdı.

İşte Türk tarihinde saklı kuvvetlere karşı koymak üzere taazzuv etmiş ve daha sonraki çağlarda "kam", "bitiçi", "baksı" gibi adlarla anılmış olan kişilerin ilk çağlarda "yelvici" adı ve kılığı ile türemesi bir ihtiyacın mevlûdü olmuştur.

İmdi günün birinde bir oymakta bir felâket belirir veya bir obada bir hastalık türerse veya mevsimsiz bir boran çıkarsa; bunun atalara karşı yapılan bir kusurdan veya memnû bir şeyin işlenmesinden veya esrârî kuvvetlerin hücûmundan ileri geldiğine inanılır, büyünün izâlesi çaresine başvurulur ve sihir başlardı. Bugün dahi ocaklarda kalmış Türk obaları içinde bu kökleşmiş inanların hâtıraları tehlikeli anlarda tahte'ş-şuûrdan şuur sahasına çıkmaktadır.

Şiddetli bir yağmur vukûa gelince hâlî bir bostana bilerek bir çocuğun terk edilmiş olduğu; bir kasırga veya gök gürlemesi veya yer sarsıntısı olunca arkadan hemen ıssız bir dağa bir azdahanın [ejderhanın] düştüğü; bir ölünün mezarına "böyü" [bir cins zehirli örümcek] sokulduğu veya bir fâcirin [günahkârın] aile kudsiyeti yasağını ihlâl ettiği söylenir. Bazen de bu gibi âdetlerin vukûunda o obanın bulunduğu yerin tekin olmadığı zannedilir.

7 *Dîvânü Lügat*, Cilt 3, s. 25.
8 *Luka İncili*, bab: 8, âyet: 2.